

АБ ЛЕКСІЧНЫХ ВАРЫЯНТАХ ЯК МОЎНЫХ ІНАВАЦЫЯХ У ВЫДАННЯХ Ф. СКАРЫНЫ

К. П. ВАРОНЬКА^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Рэспубліка Беларусь

Разглядаюцца лексічныя варыянты, характэрныя для мовы выданняў Ф. Скарыны. Аналізуюцца алгарытмы працы беларускага першадрукара з арыгінальнымі тэкстамі і схема адаптацыі частак (долей) значэння ў адпаведнасці з перакладчыцкай задачай. Праведзена лінгвістычнае даследаванне семантычных трансфармацый (адаптацый) як спосабу дасягнення лексічных адпаведнасцей, акрэслены асаблівасці іх функцыянавання ў перакладзе. Вызначаны аб'ём паняццяў «варыянт», «варыянтнасць», «варыяцыя», «дублет», прапанавана класіфікацыя моўных варыянтаў.

Ключавыя словы: варыянт; варыянтнасць; дублет; сінонім; перакладчыцкая стратэгія; лексіка.

О ЛЕКСИЧЕСКИХ ВАРИАНТАХ КАК ЯЗЫКОВЫХ ИННОВАЦИЯХ В ИЗДАНИЯХ Ф. СКОРИНЫ

К. П. ВАРОНЬКО¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет,
пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Республика Беларусь

Рассматриваются лексические варианты, характерные для языка изданий Ф. Скорины. Анализируются алгоритмы работы белорусского первопечатника с оригинальными текстами и схема адаптации частей (долей) значения в соответствии с переводческой задачей. Проведено лингвистическое исследование семантических трансформаций (адаптаций) как способа достижения лексических соответствий, очерчены особенности их функционирования в переводе. Определен объем понятий «вариант», «вариантность», «вариация», «дублет», предложена классификация языковых вариантов.

Ключевые слова: вариант; вариантность; дублет; синоним; переводческая стратегия; лексика.

LEXICAL VARIANTS AS LINGUISTIC INNOVATIONS IN EDITIONS OF F. SKORYNA

K. P. VARONKA^a

^aBelarusian State University, Nezavisimosti avenue, 4, 220030, Minsk, Republic of Belarus

This article deals with the lexical variants, which define linguistic basis of F. Skoryna's editions. The author analyzes algorithms of translation from original text and scheme of adaptation parts of word meaning according to the translation

Образец цитирования:

Варонька К. П. Аб лексічных варыянтах як моўных інавацыяў у выданнях Ф. Скарыны // Часоп. Беларус. дзярж. ун-та. Філалогія. 2017. № 1. С. 66–72.

For citation:

Varonka K. P. Lexical variants as linguistic innovations in editions of F. Skoryna. *J. Belarus. State Univ. Philol.* 2017. No. 1. P. 66–72 (in Belarus.).

Автор:

Крыстына Павловна Варонько – аспірантка кафедры історыі беларускага языка філалагічнага факультэта. Научный руководитель – доктор філалагічных наук, прафесар Н. Г. Пригодич.

Author:

Krystina Varonka, postgraduate student at the department of history of Belarusian language, faculty of philology.
3434varonko@gmail.com

task. The aim of the article is a linguistic study of semantic transformations (adaptations) as a way to achievement lexical adequacy, functioning in translation. In article was defined meaning of the concepts variant, variation, double, scientific novelty of the article is to identify the linguistic variants in their classification.

Key words: variant; variation; synonym; translation strategy; lexis.

Перакладчыцкая дзейнасць Ф. Скарыны заўжды выклікала абвостраны інтарэс даследчыкаў, і найперш гэта датычыцца тэксталагічнай базы Бібліі, інавацыйнасці прыёмаў і тэхнік, якімі карыстаўся першадрукар. Як вядома, пераклад ажыццяўляўся ім на аснове не адной крыніцы, а быў вынікам працы з лацінскімі, царкоўнаславянскімі, яўрэйскімі, чэшскімі тэкстамі, і гэты факт вымушае ўважліва ставіцца да моўнай формы ў выданнях Ф. Скарыны.

Спалучэнне некалькіх пісьмовых традыцый у межах аднаго тэксту немагчымае без перакладчыцкай інавацыі як з’явы. Прыёмы, якімі карысталіся перакладчыкі старажытных рэлігійных твораў, павінны былі карэляваць з мэтавымі ўстаноўкамі па адэкватнай перадачы зместу арыгіналаў. У тэрмінах функцыянальнай тэорыі перакладу макрастратэгія арыгінальнага тэксту дыктуе выкарыстанне мікрастратэгіі: перакладчыцкаму заданню заўсёды адпавядае набор спосабаў і прыёмаў для яго выканання. Гаворачы пра сінкрэтычную мову выданняў Ф. Скарыны, некаторыя даследчыкі тлумачылі сутнасць яго перакладчыцкай тэхнікі як «перанос (або захаванне) элементаў з іншай славянскай мовы, паколькі такая мова да пэўнай ступені была (ці здавалася) зразумелай» перакладчыку [1, с. 66]. Гэты працэс датычыцца перакладаў з блізкароднасных моў, калі «пры пераносе заходнеславянскіх элементаў у руські тэкст узнікаў паланізаваны тып, ці варыянт, руськай мовы¹, а руськіх (разам з заходнеславянскімі, якія сталі арганічнай часткай руськай нормы) у царкоўнаславянскі тэкст – так узнікла славенаруськая мова. Першы працэс можа быць акрэслены як транслітарацыя, тады другі – як інфільтрацыя» [1, с. 66]. Тут варта звярнуць увагу на тое, што крыніцамі для перакладу выступалі не толькі тэксты Бібліі на славянскіх мовах, але і яўрэйскія, лацінскія арыгіналы. У якой ступені з’ява інфільтрацыі была прадуктыўнай у такіх умовах, вызначыць даволі цяжка. Перанос элементаў з адной мовы ў іншую не мог абысціся без выкарыстання прыёму рутэнізацыі (адаптацыі, усходнеславянізацыі) [1].

Лексічны ўзровень мовы з’яўляецца найбольш адкрытым і гнуткім у параўнанні з іншымі складнікамі сістэмы: «У мове дзейнічаюць сілы, якія парушаюць яе “экалогію” і прымушаюць прыстасоўвацца да зменлівай камбінаторыкі, таму спрадвечнымі ўласцівасцямі мовы, як арганічнага свету, з’яўляюцца спадчыннасць і зменлівасць, першае – пачатак кансерватыўны, другое – рэвалюцыйны. Зменлівасць пастаўляе матэрыял для эвалюцыі, спадчыннасць замацоўвае яе вынікі» [2, с. 3]. Такім чынам, нягледзячы на суму розных лінгвістычных і пазалінгвістычных фактараў, у мове як сістэме заўсёды захоўваецца ўмеркаваная стабільнасць.

Лексічная варыянтнасць можа быць абумоўлена не толькі сінанімічнымі адносінамі, паходжаннем слоў, але і моўнай арыентацыяй, перакладчыцкім самазаданнем. Адзначым, што варыянтнасць як лінгвістычная з’ява ў тэкстах Ф. Скарыны стала вынікам сумяшчэння розных культурных традыцый і, адпаведна, актуалізацыі розных сэнсавых акцэнтаў. Лексічныя розначытанні ў тэкстах кніг Старога Запавету, выдадзеных Ф. Скарынам, па ступені рэгулярнасці і тоеснасці можна падзяліць на некалькі тыпаў:

- лексічныя варыянты (лексіка-фанетычныя, лексіка-марфалагічныя, словаўтваральныя і лексіка-семантычныя);
- функцыянальныя варыянты;
- кантэкстуальныя сінонімы;
- змestавыя лексічныя розначытанні [3, с. 128].

З улікам крытэрыяў, ад якіх залежыць тып розначытанняў (рэгулярнасць і спарадычнасць, а таксама ступень разыходжання ў значэннях слоў), у лінгвістыцы пытанне варыянтнасці (варыятыўнасці) трактуецца па-рознаму. Зыходнымі з’яўляюцца два падыходы. Паводле першага з іх, пад варыянтнасцю разумеецца «ўяўленне пра розныя спосабы выражэння пэўнай моўнай сутнасці як пра аб’ём яе мадыфікацыі, разнавіднасці ці як адхіленне ад пэўнай нормы»² [4]. Згодна з другім падыходам варыянтнасць – «тэрмін, які вызначае спосаб існавання і функцыянавання адзінак мовы і моўнай сістэмы ў цэлым» [4]. Для ўніфікацыі аб’ёму паняцця «варыянтнасць» напачатку неабходна акрэсліць межы тэрміна «варыянт», для якога існуе шэраг дэфініцый. Варыянты разглядаюцца як адзінкі, тоесныя паводле значэння (пры гэтым супадзенне ці адрознасць гукавой абалонкі – прыкмета неістотная), або як разнавіднасці аднаго і таго ж слова ці яго граматычнай формы з аднолькавым значэннем і часткова адрозным

¹Пад тэрмінам «руськая мова» аўтар разумее пісьмова-літаратурную і афіцыйную мову Вялікага Княства Літоўскага. – К. В.

²Тут і далей пераклад наш. – К. В.

гукавым складам [5]. Акрамя таго, пытанне варыянтаў даследуецца сёння ў межах вывучэння фанетычных і марфалагічных мадыфікацый, а таксама слоў-сінонімаў [6, с. 89].

Даволі пашыраным з’яўляецца тэрмін «дублет», які часцей фактычна не адрозніваецца ад паняццяў «варыянт», «сінонім». Варыянты – гэта тыпы дублетаў, сутнасная розніца паміж гэтымі паняццямі заключаецца толькі ў тым, што дублеты не маюць агульнага караня, але, як і варыянты, утрымліваюць у сабе хаця б адно агульнае значэнне. У параўнанні з сінонімамі, якія найчасцей належаць да адной лексічнай сістэмы, дублеты і варыянты генетычна розныя, і ў выніку іх сумяшчэння ў тэксце адзін элемент пары можа знікнуць або набыць новыя стылістычныя і спалучальныя магчымасці [6, с. 52]. Радзей выкарыстоўваецца тэрмін «варыяцыі», якім абазначаюць формы слоў, што, адрозніваючыся «пэўнымі графічнымі элементамі, па сутнасці з’яўляюцца ідэнтычнымі: напрыклад, *амень – амень, боур’мистръ – боур’мистръ*» [6, с. 83].

У перакладах Ф. Скарыны функцыянавалі тэкставыя і моўныя лексічныя розначытанні, узнікненне якіх было абумоўлена рознымі фактарамі, у тым ліку ўплывам зыходнага кантэксту. Непасрэдна ў выданнях гэта выяўлялася, «па-першае, у семантычным і лексічным выраўніванні тэксту; па-другое, у імкненні пазбегнуць семантычнага і лексічнага паўтору ў фразе ці суседніх фразях; па-трэцяе, у эмацыянальнай перабудове (перапамеркаванні) выказвання ў бок яго большай экспрэсіі» [7, с. 166]. Акрамя таго, наяўнасць значнай колькасці лексічных розначытанняў сведчыла пра імкненне перакладчыка як мага больш дакладна канкрэтызаваць патрэбную і адэкватную долю значэння выбранага слова. Напрыклад, у кнігах Старога Запавету і прадмоўна-пасляслоўных комплексах Ф. Скарыны няма сэнсавага размежавання паміж словамі *пастухъ – пастыръ*, гэта **словаўтваральныя варыянты**. Сярод **лексіка-фанетычных варыянтаў** у кнігах Бібліі Ф. Скарыны вылучым наступныя пары: *сипение – щипение* (змеи съ *щипениемъ* – гадове съ *сипениемъ*¹ (ПС, с. 34)), *воскресение – воскрешение* (о *воскрешении* из мертвыхъ и вечного живота (П, с. 6) – о *воскресении* из мертвыхъ (І, с. 3)), *цмарагдъ – смарагдъ* (опона уделана от шолку из злата тягненаго и *смарагдовъ* (Ю, с. 34) – *стены от камня цмарагда* и мрамора з различными взоры украшены (Э, с. 6)), *корона – коруна* (возложивши на главу ея *коруну – корона* на главе ея (Э, с. 7)), *фарбы – барвы* (опоны и ковры небесное *фарбы* – индийские краски *шафиръ барвы* (І, с. 66) – на лице различность *барвы* (Л, с. 47)), *хитроки – хытроки* (ошметники и *хытроки* попускають гневъ Божию – *хитроки* (І, с. 85)) і інш. Ужываліся ў тэкстах Ф. Скарыны і **лексіка-марфалагічныя варыянты**, напрыклад дзеясловы, якія выразна адрозніваюцца трываннем: *знайти – знайдовати* (Э, с. 12), *помыслити – помышляти* (Э, с. 15) і інш.

Да **словаўтваральных варыянтаў** належаць і такія адзінкі, як *примракъ – помрачъ – сумракъ* (*примракъ* подъ ногами (Ц2, с. 221) – *бысть помрачъ* (Б, с. 56) – *лице мое прикрылъ есть сумракъ* (І, с. 58)), *заоутра – позаоутрею* (*заоутра* будетъ святокъ (Ц1, с. 87) – *познали умысль отца моего позаоутрею* (Ц1, с. 86)), *хиба – похиба* (все аще речет кому безъ *похибы* сбывается (Ц1, с. 36) – *не будетъ хйбы* в тымъ (Ц1, с. 38)), *кликунъ – кличкунъ* (ходили *кликунове* (ІН, с. 16) – *ходилъ кличкунъ* (Ц3, с. 361)) і інш.

У адзначанай вышэй класіфікацыі лексічных розначытанняў пары сінонімаў ці сінанімічныя ланцужкі займаюць выключна важнае месца. Існуе меркаванне, згодна з якім рознакарэнныя словы з тоеснай (ці адносна тоеснай) семантыкай варта называць сінонімамі, а не лексічнымі варыянтамі. У межах гэтага даследавання мы адносілі такія пары слоў да ўласна лексічных варыянтаў. Разгледзім некаторыя з іх больш дэтальна.

1. *Чресла препоясаны златомъ чистымъ* (ПД, 13) – *ударилъ копиемъ у лядви и прободе и* (Ц2, с. 130) – *лытки свое ко стегномъ пригибали* (КС, с. 66): лексема *чресла* сярод прыведзеных варыянтаў вылучаецца мнагазначнасцю, а таксама выразным кніжным характарам. У слоўніку зафіксаваны наступныя яе значэнні: 1) *поясница, станъ, бёдра (?)*; 2) *утроба женская*; 3) *родъ, поколение* (СДРЯ, т. 3, ч. 2, с. 1541). Поўнагалосная форма *чересла* ў множным ліку таксама выкарыстоўвалася ў сваім самым прадуктыўным значэнні. Адзначым, што ў розных славянскіх мовах атрымалі сваю рэалізацыю розныя долі значэння гэтага слова: славен. *čréslo* ‘перагародка ў грэцкім арэху; сцягно’; чэш. *tříslo, střísló* ў множным ліку, апроч пашыранага значэння ‘сцягно, пахвіна’, змяшчае ў сабе сему ‘грудабрушная перашкода’; пол. *trzosło* ‘сцягно’ (ЭССЯ, вып. 4, с. 74).

Лексема *лытки* мае дастаткова невыразную этымалогію, але меркаванні навукоўцаў адносна яе паходжання грунтуюцца на існаванні ў многіх славянскіх мовах падобных словаформ: укр. *литка*, ст.-чэш. *lŭtka*, славен. *litka*, ст.-балг. *лытка, літка* (ЭСБМ, т. 6, с. 83). Іх агульнае значэнне – ‘акругленыя мышцы на задняй частцы нагі чалавека ад калена да ступні’ (ЭСБМ, т. 6, с. 83). Яно з’яўляецца першасным, а само слова мнагазначнае: акрамя часткі цела чалавека, яно можа абазначаць вузкую палоску зямлі, а таксама свіную лапатку (ГСБМ, вып. 17, с. 150). Цікава, што ў многіх славянскіх мовах усе

¹Прыклады прыводзяцца па выданні: Біблія. Факсімільнае ўзнаўленне Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 гадах : у 3 т. Мінск, 1991. Т. 1–3.

тры значэнні суіснуюць адначасова, а часам лексема ўзаемазамыняецца словам «сцягно». Адносна праславянскай гісторыі слова «лытка» вычарпальнага пункту погляду не існуе: этымалагі знаходзяць яго вытокі яшчэ ў індаеўрапейскай мове, у выніку рэканструкцыі аднавілі праформу **gleud-/gleu-t* з агульным значэннем 'выпуклы, круглы'. Праславянскі варыянт **lьdka* роднасны з формулай **glyda* (у польскай мове рэалізуецца ў шэрагу слоў з агульнай семантыкай 'выпуклае, ком, гуз').

Формы **lědva*, **lědvo*, **lědvъ*, **lědvъje*, **lědvъja* таксама актуалізавалі розныя значэнні. У царкоўнаславянскай мове лексемы *лѣдвь*, *лѣдвѣя* (множны лік) са значэннем 'ныркі, вантробы' былі дастаткова прадуктыўныя. У той жа час форма *lědvie* (ст.-чэш.) у множным ці парным ліку ўтрымлівала яшчэ і сему 'сцёгны'. Верагодна, што доля значэння 'частка ад цэлага' рэалізавалася таксама ў сербскай і харвацкай мовах у формах *lědva*, *леђа* 'задняя частка будынка, аркуша; горная вяршыня; верхняя частка тулава рыбы; частка вуды' (ЭССЯ, вып. 7, с. 51).

2. *Гвиздали и скрипели зубы своими – скреготаль зубы на мя* (І, 43): адзначаныя дзеяслоўныя формы вылучаюцца абсалютным семантычным і частковым этымалагічным супадзеннем. Форма **gvizdati* ў многіх славянскіх мовах паслядоўна адлюстравана і, на думку гісторыкаў мовы, мае гукапераймальнае паходжанне (макед. *svizdi* 'пакутлівае чаканне' (*перан.*), серб.-харв. *звиздати* 'свістаць', славен. *zvízdati* 'свістаць, шыпець', чэш. *hvízdat* 'свістаць', пол. *gwizdać* 'свістаць' (ЭССЯ, вып. 5, с. 65)). Дзеяслоў *скрипети* (*скрипати*, *шкрипати*, *скричигать*, *скричикать*, *скрычихать*, *скрыгытатъ*; чэш. *skřípati*) мае таксама гукапераймальнае паходжанне са значэннем 'скрыгатаць зубамі' (ЭССЯ, вып. 5, с. 65).

3. *Обтяжилъ пuto мое – ярмо мое* (ПЕ, с. 16): вылучаныя лексічныя дублеты з'яўляюцца побач у тоесным кантэксте і не адрозніваюцца ніводным адценнем свайго значэння. Лексема *пuto* мае аналагічныя эквіваленты ў многіх славянскіх мовах: чэш. *pouto*, укр. *пyто* 'кайданы' (ЭССЯ, вып. 13, с. 97). Такое ж значэнне з'яўляецца актуальным і для слова *ярмо*. Праславянская форма **arъto* ў выніку дзеяння розных фанетычных працэсаў у стараславянскай мове ўвасобілася ў словы *яръмъ*, у чэшскай – *jařto*, польскай – *jarzmo*.

4. *Знамя пыхи и хвалы* (Э, с. 41) – *запомнилъ бы нечистоты своей* (Л, с. 23) – *гнюс которымъ пригождаетъ осквернити* (Л, с. 23) – *указлася гнюсность бела или чермна* (Л, с. 52); *ослепила ихъ лихота* (ПС, с. 12) – *выразилось посквернение на ней* (Л, с. 52) – дадзеныя лексічныя варыянты не з'яўляюцца тоеснымі, ступень праяўлення якасці, якую яны абазначаюць, залежыць ад кантэксту і неабходнасці выканаць перакладчыцкае заданне згодна з абранай традыцыяй. Лексема *лихота* паслядоўна адлюстроўваецца ў царкоўнаславянскай мове са значэннем 'ліслівасць, няшчырасць, падман, махлярства, ганебны ўчынак, подласць; чараўніца, варажбітка', хаця для старажытнарускай мовы актуальным з'яўляецца толькі значэнне 'празмернасць' (ЭССЯ, вып. 15, с. 95). У большасці іншых славянскіх моў сема 'зло, ганьба' ў гэтым слове прысутнічае: славац. *lichota* 'паслужлівасць, паддобрыванне, кампліменты', ст.-пол. *lichota* (дублет – *lichosć*) 'злосць, злы ўчынак, грэх, пакута, нішчымніна, невялікая колькасць, басота', укр. *лихота* 'запал, ліхадушнасць', бел. *ліхота* 'злосць, раздражненне', *перан.* 'злы дух' (ЭССЯ, вып. 15, с. 95). Варыянт *гнюсь* (*гнюса*, *гнусъ*) выкарыстоўваецца прыкладна ў такіх жа кантэкстах, як і *лихота*: 'паскудства, гніллё' (ГСБМ, вып. 7, с. 12). Праславянская форма **gnusъ* у стараславянскай мове не мела значнай прадуктыўнасці (*гньсь*); старачэшскі варыянт *hnis* (*hnus*) рэалізаваў значэнне 'бруд, мяззота, брыдота, гной'; польская форма *gnus* актуалізавала зусім іншае значэнне – 'гультай, абібок' (ЭССЯ, вып. 6, с. 183). Назоўнік *пыха* з'яўляецца, верагодна, запазычаннем альбо з чэшскай, альбо з польскай мовы: пол. *puscha*, чэш. *půcha* 'гонар, пагардлівасць, фанабэрылівасць'. Лексічныя варыянты *нечистота*, *посквернение* маюць у сабе агульнаславянскія каранёвыя марфемы і дапаўняюць сінанімічны шэраг з гіперсемай 'заганы'.

5. *Страхъ нападе – трепетъ нападе* (Ю, с. 11); *ужаснулисья красе ея – здивилися красе ея* (Ю, с. 32): адзначаныя варыянты на першы погляд падаюцца абсалютнымі сінонімамі, асабліва з улікам тоеснага кантэксту, але іх утваральныя асновы маюць адрозныя семы. *Страхъ* са значэннем 'здранцвенне' ў славянскіх мовах выступае як прадуктыўны варыянт: чэш. *starch*, пол. *starch*, ст.-балг. *stpax* (параўн.: літ. *stregti/stregiu* 'здранцвець, ператварыцца ў лёд') (ЭСРЯ, вып. 3, с. 71). Лексема *тrepетъ* (*тpанетъ*) рэалізуе значэнне 'трымцець ад глыбокай пашаны, дрыжаць', пол. *trzepiotać*, чэш. *třepetati* – 'пырхаць, трымцець' (ЭСРЯ, вып. 3, с. 135). Дзеяслоўная пара *ужаснулисья* – *здивилися* таксама неадназначная ў плане абсалютнай тоеснасці: чэш. *užas* рэалізуе сему 'здзіўленне, уражанне', *užasnouti* – 'здзівіцца, уразіцца'; славац. *úžas* – 'здзіўленне', *úžasnút* – 'спалохацца, жахнуцца, здзівіцца', пол. *przeraznąć się* – 'здзівіцца, жахнуцца' (ЭСРЯ, с. 118). Розніца ў адценнях значэння ў прыведзеных сінонімах праяўляецца ў кантэксте: адпаведныя тэкставыя фрагменты прызначаны для актывізацыі ўвагі чытача і эмацыйнага ўплыву на яго.

6. *Прозиратаи* (ІН, с. 26) – *нагледатаи* (ІН, с. 26) – *согледатаи* (Л, с. 62) – *хороняка* (Б, с. 27) – *испытатели* (ЦІ, с. 111): варыянты *прозиратаи*, *нагледатаи*, *согледатаи* з'яўляюцца адначасова

і словаўтваральнымі, і ўласна лексічнымі варыянтамі. Агульнае кантэкстнае значэнне для дадзеных слоў – ‘чалавек, які адсочвае дынаміку дыслакацыі войск праціўніка’. Дадзеная словаўтваральная мадэль не з’яўляецца прадуктыўнай для царкоўнаславянскай мовы. Словаўтваральны фармант варыянта *испытатели* таксама не суадносіцца з царкоўнаславянскай мовай, бо ў ёй функцыянавала іншае слова – *испытникъ* (*испытание, испытательно, испытати, испытатися, испытати, испытать*) (СДРЯ, т. 1, ч. 2, с. 1141). У выданнях Ф. Скарыны ўжываецца ўнікальнае слова *хороняка*, якое нельга адназначна аднесці ні да чэшскай мовы (там функцыянуюць назоўнікі *tulak, begun*), ні да царкоўнаславянскай (замест назоўніка са значэннем асобы выкарыстоўваюцца дзеясловыя сінонімы *трястися, стелая*). Праславянская форма **horniti się* актуальная для розных славянскіх кантэкстаў: ст.-сл. *хранити* ‘захоўваць, абараняць’, балг. *храня* ‘карміць, даглядаць’, серб.-харв. *хранити се* ‘берагчыся, сілкавацца’, *хронити* ‘карміць, захоўваць’, чэш. *chrániti* ‘абараняць, ахоўваць’, чэш. дыял. *hranít* ‘захоўваць, хаваць, хавацца’ (ЭССЯ, вып. 8, с. 76). Вытворная аснова **hornьba* характэрная толькі для славенскай мовы: *hrāmba* ‘захоўванне, сховішча’, *chraňba* ‘пахаванне’ (ЭССЯ, вып. 8, с. 78–79). Сувязь значэнняў ‘карміць, сілкаваць’ і ‘ахоўваць, захоўваць’ тлумачыцца іх этымалагічнай блізкасцю. Форма **hornpa* ўяўляецца першаснай і прадуктыўнай для выражэння гэтых значэнняў: царк.-сл. *храна* ‘харчаванне, корм, ежа’, чэш. *chrana* ‘ахова’, ст.-пол. *chrona* ‘сховішча, склад’, пол. дыял. *charna* ‘корм для жывёлы’ (ЭССЯ, вып. 8, с. 77). Назоўнік з асабовым значэннем *хороняка*, такім чынам, мае больш шырокае значэнне, у якім перакрываюцца розныя семантычныя акцэнтны.

7. *Яко и тужилецъ тымъ жа обычаемъ будутъ приносити требы* (ЛЧ, с. 69) – *да испереть ризы своя буди то тубылецъ или приходъ* (Л, с. 65) – *вы же пришецы и обыватели на моей земли есте* (Л, с. 95) – *приселникъ азъ у тебе и пришецы* (ИН, 5): у царкоўнаславянскай мове значэнне ‘некарэнны жыхар’ мелі лексічныя адзінкі *приходъ, приходникъ, приходень, приселникъ, пришецы, чужды* (СДРЯ, т. 2, ч. 2, с. 1454). Слова *обыватель* было шматзначным: ‘насельнік, жыхар пэўнай мясцовасці; грамадзянін’ (ГСБМ, вып. 21, с. 319). Лексічныя эквіваленты *тужилецъ, тубылецъ* маюць унікальную структуру і з’яўляюцца тоеснымі паводле значэння. Фармальна гэтыя словы ўяўляюцца складанымі, утворанымі ад прыслоўнай і дзеясловай асноў (*ту + быть; ту + жить*), але ў тэксце яны функцыянуюць як простыя назоўнікі са значэннем асобы.

8. *Ходили кликунове* (ИН, с. 16) – *проповедникъ вопияше гласне* (ПД, с. 18) – *кликунъ* (ЦЗ, с. 361): у выданнях Ф. Скарыны формы *кликунъ* і *проповедникъ* не адрозніваюцца сэнсавы і кантэкстуальна, але прымаюць на сябе пэўнае семантычнае пашырэнне: першае слова мае значэнне ‘вартаўнік, які падаваў гукавыя сігналы; асоба, якая абвешчала заклікі, загады і навіны’ (ГСБМ, вып. 15, с. 120); другое – ‘глашатай, правозвестнік, учитель, провідець’ (СДРЯ, т. 2, ч. 2, с. 1557). Пры гэтым у слоўніку І. І. Сразнеўскага форма *кликунъ* не мае дэфініцыі пры наяўнасці дастаткова выразнага кантэксту: *на Тимошку и иныхъ кликуновъ* (СДРЯ, т. 1, ч. 1, с. 1219).

9. *Доброволенство* (Э, с. 46) – *добродержство* (Э, с. 49) – *добродейание* (Э, с. 47): толькі ўмоўна можна казаць пра сэнсавую блізкасць варыянтаў *доброволенство* ‘вольнасць, свабода, прывілея; прыхільнасць, добразычлівасць’ і *добродейание* ‘добрая справа’ (ГСБМ, вып. 8, с. 140), улічваючы факт невыразнай крыніцы запазычання ці аказіянальнай словатворчасці.

10. *Ковчегъ – корабль* (Б, с. 32): гістарычны слоўнік беларускай мовы проціпастаўляе гэтыя варыянты ў суадносінах з характарам іх выкарыстання. Так, слова *ковчегъ* (*ковчегъ*) мае значэнні ‘каўчэг, карабель’ і ‘сховішча, умяшчальня’ (ГСБМ, вып. 15, с. 170); лексемы *корабль, корабля, корабиль* – значэнне ‘карабель, вёсельнае ці паруснае судна’ (ГСБМ, вып. 15, с. 340). Праславянскія формы **korabъ/*korabь/*korabь* у розных славянскіх мовах сталі асновай для развіцця цэлага шэрагу значэнняў, непасрэдна ці ўскосна звязаных з семай ‘судна’: балг. *кораб* ‘драўляныя ночвы, у якіх перавозяць і ціснуць вінаград’, чэш. *koráb* ‘карабель’, чэш. дыял. ‘дуплісты ствол, дрэва з дуплом, пустая калода, якая прымяняецца замест калодзежнага зруба’, славац. *koráb* ‘карабель (толькі ў біблейскім значэнні), сухі ствол, гнілы зуб, агароджа, за якой адкормлівалі гусей’, ст.-пол. *korab* (у форме роднага склону – *korabia*) ‘судна, карабель, Ноеў каўчэг, старая калымага’. Даследчыкі мяркуюць, што гэта, бадай, адзінае запазычанне ў праславянскай мове з грэчаскай, у якой адпаведнае слова са значэннем ‘судна’ пачало выкарыстоўвацца дастаткова позна – у візантыйскую эпоху. З’яўляючыся памяншальна-ласкальнай формай ад слова са значэннем ‘марскі рак, лангуста’, лексема **korabъ* змяшчае ў сабе ўсе прыкметы вытворнасці (фармант *-ъ*, канцавы націск), таму варта аднесці яе да праславянскіх неалагізмаў (ЭССЯ, вып. 11, с. 47–48). Лексема *ковчегъ* мае вельмі цямную этымалогію: ст.-сл. *ковъчегъ* атаясамлівалася з кубкам, у балгарскай мове *ковчег* абазначае скрыню, куфэрак (ЭСРЯ, т. 2, с. 272).

11. *Львениятa распрацишеся* (І, 16) – *распрацаетъ* мышления злыхъ (І, 18) – *розсеялъ* всехъ людей по земли (Б, 45) – *распрацилъ* по земли евреевъ (Б, 44): дзеясловы *распряци, распрягу* ‘раз’яднаць’, *распряцися* ‘развесціся’, *распряити, распряшу* ‘рассеяць, ператварыць у пыл, развеяць, разгнаць’,

знішчыць' у параўнанні з формамі *разсеять, расеяти, расеяти, росеяти, рассею* (рос + сею) 'рас-сеяць, раздаваць' (СДРЯ, т. 3, ч. 1, с. 82) адрозніваюцца выразнай негатыўнай афарбоўкай і толькі падкрэсліваюць значную ступень праяўлення дзеяння.

12. *Погордели приказаниемъ* (Ю, 8) – *занедбали праведного* (ПС, 19): для вызначанай пары лексічных дублетаў магчыма прасачыць сістэму складвання сумы значэнняў (*погордели* 'выявіць пагарду' (ГСБМ, вып. 25, с. 130) – *занедбали* 'пакінуць без увагі, заняджаць' (ГСБМ, вып. 11, с. 11)). У праславянскай мове форма **dъbati*, як мяркуюць даследчыкі, была запазычана з іранскай мовы, а ў розных групах славянскіх моў вызначылася ў сукупнасці значэнняў: ст.-чэш. *tbáti* 'клапаціцца', чэш. *dbáti* 'клапаціцца, звяртаць увагу, даглядаць', славац. *dbať* 'назіраць, звяртаць увагу', пол. *dbać* 'клапаціцца, надаваць значэнне', рус. *дьял. dbать* 'збіраць, памнажаць, ашчаджаць, набываць, рупіцца', укр. *dbati* 'рупіцца, старацца, клапаціцца, звяртаць увагу, набываць' (ЭССЯ, вып. 5, с. 175). Сувязь з лацінскай формай *dubāre* 'сумнявацца', вытворнай ад іран. **dbaya-* 'варагаваць, крыўдзіць', абвяргаецца неадпаведнасцю формы, якая павінна была б выглядаць як **dvojati*. Сувязь паміж формамі **dъbati* і **dybati* 'хадзіць з мэтай знайсці што-небудзь' таксама мае верагоднасны характар (ЭССЯ, вып. 5, с. 175). Форма **gъrdeti się*, у сваю чаргу, набыла шэраг вельмі спецыфічных значэнняў у розных групах славянскіх моў: макед. *grdee* 'блажэць, станавіцца брыдкім, непрыгожым', серб.-харв. *grđjeti* (*устар.*, *рэдкае*), чэш. *hrděti* 'станавіцца пагардлівым, ганарыстым', ст.-рус. *гърдети, гордети* 'ганарыцца' (ЭССЯ, вып. 7, с. 128). Варыянт **gъrditi się* (ст.-сл. *гърдити, гърждоу* 'рабіцца ганарыстым, фанабэрыстым'; макед. *grди* 'рабіць брыдкім, непрыгожым'; славен. *grđiti* 'рабіцца брыдкім, непрыгожым, блазнаваць, маніць'; пол. *gardzić* 'грэбаваць, недаацэньваць' (ЭССЯ, вып. 7, с. 202)) утрымлівае тую ж сему. У межах вызначаных кантэкстаў лексічныя варыянты *погордети* і *занедбати* вылучаюцца тоеснасцю значэнняў.

13. *Ошеметники – хытроки* (І, с. 85): лексема *ошеметник* са значэннем 'вераломны, каварны чалавек' (ГСБМ, вып. 23, с. 368) некалькі разоў фігуруе ў Старым Запавеце і ў пэўнай ступені суадносіцца са словам *хытрок* (*хитрок*). Форма **хутрина* і вытворныя ад яе словы спалучылі ў сабе некалькі вельмі адрозных значэнняў: царк.-сл. *хытрина* 'спрытнасць, хітрасць', макед. *итрина* 'кемлівасць', серб.-харв. *хитрина* 'хуткасць'; форма **хутрѣти (się)* рэалізавалася ў наступных адзінках: царк.-сл. *хытрити* 'хітрыць, вымантачваць, падманваць', серб.-харв. *hitriti* 'спяшацца, рабіць хутка', чэш. *chztriti* 'меркаваць, разважаць', пол. *рэдкае chytrzyć* 'рабіць хітрым, хітрыць, выгадваць, квапіцца' (ЭССЯ, вып. 7, с. 55). У адносінах да назоўніка са значэннем асобы – *хытрок* (*хитроки*) – фармант не прэзентуе чэшскую словаўтваральную мадэль і толькі фармальна адпавядае царкоўнаславянскай форме *хытрокъ* 'майстар' (СДРЯ, т. 3, ч. 2, с. 1492). Форма **хубрьсь* у стараславянскай мове вызначылася ў назоўніку *хубрьць* 'рамеснік, знаўца, майстар, мастак', захаваліся старачэшкія і старапольскія формы: адпаведна *chyřec* 'разумны, хітры чалавек', *рэдкае* 'мастак' і *chytrzec* 'хітрон' (ЭССЯ, вып. 8, с. 164). Сема каварнасці, аднак, у гэтых формах не прасочваецца, дадзеная пара лексічных дублетаў уяўляецца кантэкстуальнымі сінонімамі.

Такім чынам, у выданнях кніг Бібліі Ф. Скарыны атрымала рэалізацыю формульнасць старажытнага тэксту, калі ў слове раскрываўся асацыятыўны семантычны патэнцыял у выглядзе існавання розных долей (слаёў) у структуры значэння. Варыянтнасць як з'ява дазваляе прасачыць характар генералізацыі і адаптацыі частак значэння ў розных моўных абалонках.

Скарачэнні

Б – Быццё; **І** – Іоў; **ІН** – Ісус Навін; **КС** – Кнігі Суддзяў; **Л** – Левіт; **ЛЧ** – Лічбы; **П** – Псалтыр; **ПД** – Кніга прарока Данііла; **ПЕ** – Плач Ерамій; **ПС** – Прытчы Саламонавы; **Ц1** – 1-я кніга Царстваў; **Ц2** – 2-я кніга Царстваў; **Ц3** – 3-я кніга Царстваў; **Э** – Эфір; **Ю** – Юдзіф; **ГСБМ** – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1982–2016. Вып. 1–36; **СДРЯ** – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. М., 1988. Т. 1–10; **ЭСБМ** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : у 12 т. / рэдкал.: В. У. Мартынаў [і інш.]. Мінск, 1978–2008. Т. 1–12; **ЭСРЯ** – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : в 4 т. М., 1986. Т. 1–4; **ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. М., 1975–1990. Вып. 2–17.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Клімаў І. П.* Функцыянаванне і ўзаемадзеянне розных славянскіх моў у ВКЛ // Мовознаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка : XV Міжнарод. з'езд славістаў (Мінск, 20–27 жн. 2013 г.) : дакл. беларус. дэлегацыі. Мінск, 2013. С. 59–72.
2. *Струкава С. М.* Лексіка беларускай мовы: гісторыя і сучаснасць. Мінск, 2008.
3. *Панин Л. Г.* История церковнославянского языка и лингвистическая текстология. Новосибирск, 1995.
4. *Солнцев В. М.* Вариантность // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 120.
5. *Лавриненко А. Т.* К вопросу о лексических вариантах в лингво-исторических исследованиях // Русский язык: система и функционирование (к 80-летию профессора П. П. Шубы) : материалы III Междунар. науч. конф. (Минск, 6–7 апр. 2006 г.) : в 2 ч. Минск, 2006. Ч. 1. С. 82–85.

6. Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976.
7. Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв. М., 1977.

References

1. Klimau I. P. Functioning and interaction of the different Slavic languages in Grand Duchy of Lithuania. *Movaznawstva. Litaraturaznawstva. Fal'klarystyka* : XV Mizhnarodny z'ezd slavistaw (Minsk, 20–27 August, 2013) : daklady belarus. djelegacyi. Minsk, 2013. P. 59–72 (in Belarus.).
2. Strukava S. M. Leksika belaruskaj movy: gistoryja i suchasnasc' [Lexic of Belarusian language: the history and modernity]. Minsk, 2008 (in Belarus.).
3. Panin L. G. Istoriya tserkovnoslavyanskogo yazyka i lingvisticheskaya tekstologiya [The history of the Old Church Slavonic and linguistic textology]. Novosibirsk, 1995 (in Russ.).
4. Solntsev V. M. Variantnost' [Variation]. In: *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar'*. Moscow, 1990. P. 120 (in Russ.).
5. Lavrinenko A. T. To the question of lexical variants in linguistic and historical studies. *Russkii yazyk: sistema i funktsionirovanie (k 80-letiyu professora P. P. Shuby)* : materialy III Mezhdunar. nauchn. konf. (Minsk, 6–7 April, 2006) : in 2 parts. Minsk, 2006. Part 1. P. 82–85 (in Russ.).
6. Zhukovskaya L. P. Tekstologiya i yazyk drevneishikh slavyanskikh pamyatnikov [Textology and language ancient slavic literary monuments]. Moscow, 1976 (in Russ.).
7. Cejtlin R. M. Leksika staroslavjanskogo yazyka. Opyt analiza motivirovannykh slov po dannym drevnebolgarskikh rukopisei X–XI vv. [Lexic of Old Slavonic. The experience of analyzing motivated words according to ancient Bulgarian manuscripts X–XI centuries]. Moscow, 1977 (in Russ.).

Артыкул паступіў у рэдакцыю 11.01.2017.
Received by editorial board 11.01.2017.